

ՎԾԱՄԻԿ ԲԱԴԱՎՅԱՆ

ԳԵՎՈՐԳ ՍԿԵՎՈՒԱՑԻ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐԻՉԸ

Կիլիկյան Հայաստանում 12-րդ դարի երկրորդ կեսից մինչև 13-րդ դարի երկրորդ հիսնամյակը, գրքի ձևավորման արվեստի կազմավորման և վերելքի շրջանում, համեմատելի վարպետների կողմից ստեղծվել են բազմաթիվ բարձրարվեստ ձեռագիր հուշարձաններ: Ձեռագրական հարուստ այս ժառանգության մեջ առանձնանում են գեղարվեստական բարձր արժեք ներկայացնող, բազմաթիվ մանրանկարներով հարուստ չորս հայտնի ձեռագրեր, որոնք պահվում են Մաշտոցյան Մատենադարանում և կրում 197, 979, 7651, 9422 համարները¹:

Կիլիկյան այս հուշարձանները գրքի գեղարվեստական ձևավորման յուրատիպությամբ, մանրանկարչի կատարյալ կատարողական վարպետությամբ և բացառիկ երևակայությամբ, ինքնատիպ մեկնաբանությամբ, մանրանկարների բազմապլանայնությամբ, պատկերների կենդանությամբ, գույների հմուտ ընտրությամբ և տրամադրությամբ մեծ հետաքրքրություն են առաջացրել մանրանկարչության պատմության մասնագետների շրջանում:

Ձեռագրերի ուսումնասիրությամբ զբաղվել են հայ մանրանկարչական արվեստի տեսաբաններ Գ. Հովսեփյանը, Ս. Տեր-Ներսեսյանը, Լ. Ազարյանը, Վ. Ղազարյանը, Լ. Դուրմուշյան, Գ. Դրամբյանը, Ա. Սվիրիձը, որոնք իրենց ուսումնասիրություններում այս հուշարձանները համարում են «կիլիկյան մանրանկարչության բարձրակետը», «հայկական մանրանկարչության գոհարներ»:

Դժբախտաբար ձեռագրերի գլխավոր հիշատակարանների բացակայության կամ ոչ լրիվ լինելու պատճառով մասամբ են պարզաբանված գրչության հանգամանքները: Տարակարծությունների տեղիք է տվել մասնաշաղկապը, որ ձեռագրերը անստորագիր են:

Մանրանկարչության պատմության մեջ այս հուշարձաններն իրենց ոճական ընդհանրություններով խմբավորվում են մեկ հեղինակի անվան շուրջ:

¹ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. № 197, 1287 թ., մագաղաթյա Ավետարան, գրչության վայրը՝ Ակներ, գրիչ և ստացող՝ Հովհաննես եպս. արքեպիսկոպոս, մեծություն՝ 26.5x18.2:

ա) ՄՄ, ձեռ. № 979, ժառոց, 1286 թ., Նյութ՝ մագաղաթ, Ստացող՝ Հեթում Բ թագավոր, գրիչ՝ Ստեփանոս քահանա, վայր՝ Սկևռայի՝ վանք:

բ) ՄՄ, ձեռ. № 9422, 13-րդ դ. 80-ական թվականներ, Սկևռայի՝ վանք, գլխ. Հիշատակարան՝ չիք, վերանորոգվել է 1574-ին:

գ) ՄՄ, ձեռ. № 7651, Ավետարան, Նյութ՝ մագաղաթ, 13-րդ դ. 80-ական թվականներ, գրիչ՝ Ավետիք, ստացող՝ Օշին թագավոր (Ա.), Ստեփանոս եպս. Սեբաստիոն (Բ), մեծություն՝ 22.5x16.7, գլխ. Հիշատակարան՝ չիք: Հետագայի հիշատակարանը վկայում է, որ ձեռագիրը 1310-ին ավարտել է Սարգիս Պիծակը:

Մանրանկարների կատարողական բարձր արվեստը մասնագետներին թույլ է տվել ձեռագրերի արժանի հեղինակ համարել 13-րդ դարի կիլիկյան մանրանկարչական դպրոցի հայտնի մանրանկարիչ Թորոս Ռոսլիմին՝ բացառելով մեկ այլ՝ ավելի տաղանդավոր մանրանկարչի գոյությունը, որն աշխատել է 13-րդ դարի 70-80-ական թվականներին², և քիչ հավանական համարել այն, որ պատմությունը կարող է պահպանած չլինել մասնական անուշիկ անունը³:

Թորոս Ռոսլիմին ձեռագրեր վերագրելու միտումն էր լուրջ կասկածներ է հայտնել Լ. Ազարյանը՝ միանգամայն բնական համարելով այդ շրջանում Ռոսլիմին իրենց տաղանդով չզիջող վարպետների գոյությունը, իսկ նրանց անունների անհայտ մնալը՝ սոսկ պատահականություն⁴:

Հայ մանրանկարչության գիտակ Ս. Տեր-Ներսեսյանը, համեմատելով Ռոսլիմին վերագրվող և նրա ստորագրած մանրանկարները, գտնում է, որ այդ ստեղծագործությունները միևնույն հեղինակինը չեն⁵:

Անստորագիր ձեռագրերից ՄՄ № 978-ը Գ. Հովսեփյանը մույմպես չի համարում Ռոսլիմին գործը⁶:

Վ. Ղազարյանն իր աշխատության մեջ ներկայացնելով Երևանի Մատենադարանի № 7651 ձեռագրի (որը հայտնի է «8 մանրանկարիչների ավետարան» անվանումով) ավետարանական սյուժեների պատկերային ամփոփական վերարտադրության եղանակներն ու ակունքները, պատկերագրական խորհրդանշական կողմը, գտնում է, որ № 7651 ձեռագրի այն մանրանկարները, որոնք վերագրվել են Ռոսլիմին⁷, նրան չեն, և նկատում է ոճական ընդհանրություններ ՄՄ № 989 ձեռագրի մույմպե մանրանկարների հետ⁸:

Ուսումնասիրողների մի մասն էլ ոճական տարբերություններ են մշում անստորագիր մանրանկարների միջև⁹:

Միանգամայն հավանական է մասնագետների այն ենթադրությունը, որ 13-րդ դարի 70-80-ական թվականներին Կիլիկիայում աշխատել են տաղանդավոր վար-

² Р. Дрампян, Из истории армянской миниатюры XIII-XIV в.в, Стеֆեկագիր հայկական ՍՍՌ ԳԱ, 1948 թ., № 5, էջ 51:

³ Л. Дурново, Портретные изображения на первом заглавном листе Чашоца 1288 г., Стеֆեկագիր հայկական ՍՍՌ ԳԱ, 1946 թ., № 4, էջ 63: «Краткая история древнеармянской живописи», Ереван, 1957, стр. 40.

⁴ Լ. Ազարյան, Կիլիկյան մանրանկարչությունը XII-XIII դարերում, 1964, Երևան, էջ 126-147:

⁵ Լ. Ազարյան, Ձվ. աշխատությունը, էջ 130: Թ. Ռոսլիմին վերագրվող անստորագիր մանրանկարներով ձեռագրերի, որոնց թիվը 7-ն է, հեղինակային պատկանելության հարցի կապակցությամբ կասկածներ է հայտնել Ս. Տեր-Մովսիսյանը: Ազգագրական հանդես, 1910 թ., № 2, էջ 31, 1913 թ., № 1, էջ 79:

⁶ Գ. Հովսեփյան, Նյութեր և ուսումնասիրություններ, պրակ Գ: Համառոտ տեղեկություններ էջ-միածնի մի քանի մանրանկարների մասին, «Ամահիտ», Փարիզ, 1911:

⁷ Ռ. Դրամյանը գտնում է, որ № 7651 ձեռագրի 95 մանրանկարներից 41-ը պատկանում են Թ. Ռոսլիմին:

⁸ Վ. Ղազարյան, Սյուժետային մանրանկարը Կիլիկիայում, 1984 թ., Երևան (XIII-XIV դ. սկիզբ):

⁹ А. Н. Свирин, Миниатюра древней Армении, Москва-Ленинград, 1939-ые годы, էջ 49-80:

պետներ: Այս ենթադրությունը հավաստվում է այնպիսի մի տաղանդավոր մկարչով, ինչպիսին է Գևորգ Սկևոսցին¹⁰: Նա 13-րդ դարի ճանաչված գիտնական, գրիչ, վարդապետ, մեկնաբան, հռետոր, մանկավարժ, մշակավոր հասարակական-քաղաքական գործիչ էր, որն էլ, ենթադրվում է, հեղինակն է Մաշտոցյան Մատենադարանի Ռուսիանի վերագրված չորս անստորագիր ձեռագրերի:

Այս մասին ուշագրավ է 1322-ին «մեծաշուք եւ յերկմահանդէս անապատս, որ կոչի Կարմրիկ» գրչության վայրում գրված ՄՄ № 8356 ձեռագրի¹¹ գրչի՝ Ստեփանոս դպիրի հաղորդածը. «... Այլ եւ ճոռոմ եւ ճոխ երևցոյց լեկեղեցի սուրբ եւ յստակ տեսութիւնս լի իմաստութեամբ, զի ի բոլոր Աստուածաշունչ զիրս կարգեաց մախադութիւնս եւ ցանգս գլխաբ յարիմեալ եւ զոր յառաջին սրբոցն անփոյթ էր լեալ, զայն սմա պահեաց Աստուած... եւ գեղազարդ շքով մկարեալ, զոր տեսողացն եւ վայելողացն յայտնի է»¹²:

Վկայակոչած հատվածը հաստատում է այն ենթադրությունը, որ Գ. Սկևոսցին զբաղվել է մաև մանրամկարչությամբ, և մրա մկարչական արվեստը գնահատվել է որպես երևույթ՝ թողնելով ամոռաճալի տպավորություն:

Գ. Սկևոսցի ռաբունապետի գիտական և գրական գործունեության հետ է կապվում Սկևոսյի վանքի գրական մշակութային կյանքը 13-րդ դարի երկրորդ կեսին: Կիլիկյան Հայաստանի տարբեր վայրերում, մասնավորապես Սկևոսյի վանքում, Արմենի անապատում Սկևոսցին զբաղվել է քարոզչությամբ, վարդապետությամբ, գրչությամբ, հռետորական արվեստի մշակմամբ, մանկավարժությամբ: Պատրաստել է բազմաթիվ աշակերտներ, որոնք պատմության մեջ հայտնի են որպես տաղանդավոր գրիչներ և մատենագիրներ:

Գ. Սկևոսցու հեղինակությամբ մեզ հայտնի են բազմաթիվ աշխատություններ, որոնց գրչության ժամանակը թվագրվում է հիմնականում 13-րդ դարի 80-ական թվականներով:

1267-ին խմբագրել է «Տօնապատճառ» ժողովածուն¹³: Առանձնահատուկ մշակականություն ունեն գրչության արվեստի տեսությանը մվիրված մրա երեք աշխա-

¹⁰ Գ. Սկևոսցու կյանքի և գործունեության մասին ամբողջական և համակարգված տվյալներ չկան: Նրա «Վարքը» ընդարձակ խմբագրությամբ պահպանվել է ՄՄ ձեռ. № 8356 ձեռագրում: Տե՛ս է. Բաղդասարյան, Բաճրեր Մատենադարանի, Երևան, 1964 թ., № 7, էջ 399-433: «Վարքի» մի այլ օրինակ էլ պահպանվել է Երուսաղեմի № 99 ձեռագրում: Նրա կյանքին են անդրադարձել Մովսես Երզնկացի գրիչը «Դրուատ քանի սուղ ինչ պատմագրաբար յերջանիկ ռաբունապետն եւ ի քաղցրաբարբառ վարդապետն Գէորգ Լամբրունեցի»՝ մերթոյանում, Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Բ, էջ 504-505: Պահպանվել է Սկևոսցու «Վարքի» Հայաստանի խմբագրությունը, Տաշյան, Մայր Ցուցակ ձեռագրաց Մխիթարյան մատենադարանի ի Վիեննա, 1895 թ., էջ 46: Կենսագրական որոշ վկայություններ են պահպանվել մրա մասին տեղեկացնող ձեռագիր հիշատակարաններում:

¹¹ ՄՄ № 8356 ձեռագրի 193բ-299բ էջերը բովանդակում են Գրիգոր Սկևոսցու «Վարքը»:

¹² ՄՄ, ձեռ. № 8356, էջ 208 ա, ք:

¹³ ՄՄ № 3082 ձեռագիր:

տությունները¹⁴։ Կատարել է արքունական պատվերներ։ Բազմաթիվ քարոզների, գանձերի, խրատների, ներքողների հեղինակ է։ Սկևռացին հմուտ է եղել հայերենի տաղաչափությամբ և խազագրության արվեստին։ Նրան է վերագրվում խլկցի կոչվող շարականների ուղղումն ու խմբագրումը¹⁵։

Գ. Սկևռացու մկարչական և գրչական արվեստի մասին հիացմունքով և գովեստով են խոսել մրա աշակերտները, ժամանակակիցներն ու հաջորդները։

Մովսես վարդապետն իր ուսուցչի մահվան առիթով գրած «Ողբում» ասում է.

Եռակի կերպի կազմեր

Գեղապաճոյն յաւէտ գործէր.

Բոլորակ եւ աղիւսակ

Եւ զվերջագիր տառս հրեշտակ:

Գեղեցիկ եւ հրաշալի

Եւ պճնագարդ յամենայնի¹⁶:

Մխիթարյան մատենադարանի 1439 թ. գրված № 4 Յայսմավորքում Գ. Սկևռացու մասին կարդում ենք. «Սա էր ամենայն առաքինութեամբ զարդարեալ ... Առներ եւ զարուեստ գրչութեան գեղեցիկ եւ ճարտարութեամբ, քանզի ազնիւ էր եւ արագ առ ի գրել ըստ մտաւորեան մեծին Եւագրեա, մանաւանդ թէ եւ առաւելեալ եւս գտանիր։ Զբոլորակ գիր յայտնի եւ զաղիւսակ հին տառ յարգի, մաւել զճոյս վերադասի որ համայնից է բաղձալի... բազմաց առներ արդիմս եւ յոլովից գրէր տառս գեղեցիկ ոչ միայն ընկերակցած այլ եւ մենաստանից»¹⁷։

Գ. Սկևռացու գրչությամբ ձեռագրերը գնահատվել են որպես «ազնիվ», «լավ», «ընտիր», «գեղապաճոյն» օրինակներ, իսկ իրեն՝ «գրչաց մեծագունի»։

Հովհաննես Գրիչը գրում է. «...Ես մեղաւորս Յոհաննէս, ըստ կարի գլխաւաքս իմ լցի յանկ եղանելովս եւ այս եղելս ներողովն Աստուծոյ, զի յանարժանէս թերեւս արժանաւոր այս գործ եղելս յանկեալ եւ զայս ոչ ասեմ վասն գեղապաճոյն շարագրութեանցս, այլ վասն ազնիւ արիւնակիս, գոր.սուրբ եւ երանեալ վարդապետին Գեորգ Գեղեցեաց ձեռացն շարահիւսեալք էին...»¹⁸։

Կարապետ Գրիչն իր օրինակած ձեռագիր Ավետարանը համարում է «յոյժ ազնիւ», քանի որ այն է «ուղղեալ մեծիմաստ եւ սուրբ վարդապետն Գեորգ Լամբրունցի»¹⁹։ Հովհաննես Գրիչը 1358 թ. օրինակել է Ավետարան «ի լաւ և լընտիր արիւնա-

¹⁴ Լ. Գ. Խաչերյան, Գրչության արվեստի լեզվական-քերականական տեսությունը միջնադարյան Հայաստանում, 1962 թ., Երևան։

¹⁵ Ալիշան, Նշվ. աշխատությունը, էջ 103։

¹⁶ Ղ. Ալիշան, Սիսուան, Վեմեսիկ, 1885 թ., էջ 105։ Մ. Երզնկացու այս մկարագրությամբ լրիվ համապատասխանում է Գ. Սկևռացու 1267-ին ընդօրինակած «Տօնապատճառ» ժողովածուի գրչությունը։

¹⁷ Զ. Տաշյան, Մայր Ծուցակ ձեռագրաց Մխիթարյան մատենադարանի ի վիճմա, 1895 թ., էջ 46։

¹⁸ Մայր Ծուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի վեմեսիկ, Բ. Ա., Վեմեսիկ, 1901 թ., էջ 19-20։

¹⁹ Տեր. Ավետիսյան, Մայր Ծուցակ ձեռագրաց Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի, Վիճմա, 1970 թ., էջ 64։

կէ հոգեկիր եւ գերիմաստ վարդապետին եւ քաջ լաւագոյն Գէորգեայ Սկեռացւոյ»²⁰:

Մեկ այլ գրիչ, օրինակելով Գ. Սկեռացու բնագիր օրինակից, հիշատակում է. «Ով երանեալ սուրբ ընթերցողք ... ի տեսանելի զանհեղեղ եւ զանարհեստ գրիչս՝ աղաչեմ մի մեղադրէք, զի թէ եւ գոյր կարողութիւն փոքր մի այլ լաւ գրել, սակայն ոչ կարացի, զի կարի ստիպով յարտորք էի վասն օրինակին եւ միայն յաւարտ եղանակովն էր փոյթն եւ ոչ արուեստ գրողն, զի թէ եւ գիրս յոռի է, բայց օրինակիս ընտրութիւնն մեծարգոյ է ...»²¹:

Սկեռացու բնագիր օրինակները, լինելով կատարյալ ստեղծագործություններ, պահվել են արքունական գրադարաններում որպէս արքունի հարստություններ: Նրանցից օգտվելը եղել է բավականին դժվար: Այդ մասին է գրում Գ. Սկեռացու աշակերտ Երեմիա քահանան ՄՄ № 4825 ձեռագրի հիշատակարանում. «Արդ, ես զայս տեսեալ՝ վերջինս ի բնաւիցս, փցնամիտ աշակերտս սորին Գէորգեայ, անարժան քահանայ, պիտակագործ անուանեալ Երեմիայ յորջորջեալ, հետիոտն աշխատեալ, երկու անգամ առ թագաւորն իմ երթեալ, խնդրեցի զարարեալ արիւնակն...»²²:

Արդ, որո՞նք են այն կովանները, որոնք խոսում են անստորագիր ձեռագրերի մանրամասնարների՝ Գ. Սկեռացու, և ոչ մեկ այլ ուրիշի, հեղինակության օգտին:

Մանրամակարչության պատմության մեջ, ինչպես նշեցինք, այս ձեռագրերի հեղինակ է ենթադրվում Թ. Ռուսիկը: Սակայն վերջինիս ստորագրությամբ 1268-ից հետո մեզ ձեռագիր չի հասել²³: Այս հանգամանքը թույլ է տալիս մանրամասնարները համարել մեկ այլ ոչ պակաս տաղանդավոր մկարչի ստեղծագործություններ²⁴:

Գ. Սկեռացու ծննդյան թվականը հայտնի չէ: Ղ. Ալիշանը ենթադրում է, որ Սկեռացին ծնվել է «ի մերձ ի կէս ԺԳ դարու»²⁵: Ավելի ստույգ թվական նշվում է 1246 կամ 1247 թվականները²⁶: Այսպիսով, 13-րդ դարի 80-ական թվականները Սկեռացու համար եղել են ստեղծագործական ակտիվ և հասուն մի ժամանակաշրջան²⁷, որի հետ է կապված մեզ հասած նրա գրչական ժառանգությունը, և Մաշտոցյան

²⁰ Վեներիկի ձեռագրաց Ցուցակ, հտ. Ա, էջ 500: Լ. Խաչիկյան, ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Երևան, 1950 թ., էջ 434:

²¹ Ղ. Ալիշան, Սիսում, էջ 103:

²² ՄՄ ձեռ. № 4825, էջ 207բ: Ա. Մաթևոսյան, ԺԳ դարի ձեռագրերի հիշատակարաններ, Երևան, 1984, էջ 751: ՄՄ № 9422 ձեռագիրը կոչվել է «Հեթում թագաւորի խազմին սուրբ Աւետարան»՝ Հեթումի զանձատուն Ավետարան:

²³ Ռուսիկի ստորագրությամբ հայտնի են 7 ձեռագրեր, որոնք ստեղծվել են 1256-68 թթ. ընթացքում:

²⁴ Հենտարքերի հանգամանք է մկատում Լ. Դուռնովը. Ռուսիկյան 7 ստորագիր ձեռագրերից 5-ը պահվել են Երուսաղեմում, իսկ անստորագիր հեղինակի ձեռագրերը՝ Հայաստանում: Հեղինակը ենթադրում է, որ Կիլիկիայում էլ այդ ձեռագրերը նույնպես պահվել են ստորքեր վայրերում: Л. А. Дурново, Очерки изобразительного искусства средневековой Армении, Москва, 1979 г., էջ 238:

²⁵ Ղ. Ալիշան, Նշվ. աշխատությունը, էջ 102:

²⁶ Է. Բաղդասարյան, Նշվ. աշխատությունը, էջ 405:

²⁷ Գ. Սկեռացին 13-րդ դարի 80-ական թվականներին եղել է շուրջ 40 տարեկան:

Մատենադարանի վերոհիշյալ չորս ձեռագրերի գրչությունն ու մանրանկարչությունը:

Անստորագիր ձեռագրերի Գ. Սկևռացու հեղինակության օգտին կա մի այլ համ-
գամանք եւ:

Ուսումը շարունակելու նպատակով Սկևռացին, ինչպես նշում է վարքագիրը, «...
գնաց յԱրեւելս առ երջանիկ ռաբունին Վարդան»²⁸: Հայաստանում հավանաբար
ուսանել է 6-7 տարի, ինչպես նկատում է Է. Բաղդասարյանը՝ 1264-65-ից մինչև
1270-71 թվականները²⁹: Վերադառնալով Կիլիկիա, Սկևռացին «յայտնի եղեւ մեծա-
մեծաց եւ փոքունց, Հայրապետին եւ եպիսկոպոսացն, թագաւորին եւ իշխանացն...
Եւ ամենեքեան, իբր ճշմարիտ եւ հարկաւոր կերակուր ի բերան ունէին զսուրբս եւ
ըղձային բանից բերանոյ նորա...»³⁰:

Գ. Սկևռացին գրավում է Լևոն Բ թագավորի ուշադրությունը. «... զայս ամենայն
տեսեալ ցնծայր եւ հրճուալից լեալ ետայր հոգւով ի սէր սրբոյս ... եւ թագաւորն զսո-
րայս միայն համարէր ճշմարիտ գբան եւ ամենայն եկեղեցի կախեալ կայր զհրա-
մանէ սրբոյս»³¹: Թագավորի մահից հետո գահն անցնում է որդուն՝ Հեթումին, որը
նույնպես «սիրէր զսուրբն»³²:

Վկայակոչված հատվածները հիմք են տալիս ենթադրելու, որ Սկևռացին եղել է
արքունական խորհրդատու³³: Գ. Սկևռացին մահ համագործակցել է լամբրոնյան
տերերի հետ՝ կատարելով նրանց պատվերները: Հեթում Բ-ի խնդրանքով գրել է Ե-
սայրո մարգարության մեկնություն, իսկ Հովհաննես արքեպիսկոպոսի պատվերով՝ «Հա-
մառատ մեկնութիւն Գործոց Առաքելոց»³⁴, և 1283-ին՝ «Բերուատ ներքողական

²⁸ ՄՄ Զեռ. № 8356, էջ 202բ:

²⁹ Այս մասին վարքագիրը ոչինչ չի հայտնում: Այս շրջանի մանրամասներ պարզում է ՄՄ □ 3082
«Տօնապատճառ» ժողովածուի Գ. Սկևռացու ինքնագիր հիշատակարանը:

³⁰ ՄՄ Զեռ. № 8356, էջ 205ա:

³¹ Նույնը, էջ 211ա, բ: Լևոն Բ-ի թագավորության շրջանում, ինչպես գրում է Ստեփանոս դպիրը,
«սիւնք եկեղեցոյ սրբոյս համախոքքն ... ծաղկեալ ցնծայր եկեղեցի պսակաւոր հանդիսին եւ բազմա-
պաճոյճ շքաւք զարդարէր զանձն տեղով պանծալի...»:

³² Նույնը, էջ 211բ:

³³ Վարքագիրը մի հետաքրքիր տեղեկություն էլ է հայտնում. երբ մահանում է Հայոց Հայրապետը,
կաթողիկոսության թեկնածու են առաջադրում Գ. Սկևռացուն. «Թագաւորն՝ իշխանաւքն եւ եպիսկոպո-
սաւք, մահե ուամիկքն՝ կամամքք եւ մամկտաւք զսուրբս վերաձայնէին արծանի լինել աթոռոյ սրբոյն
Գրիգորի» (էջ 205բ): Սակայն Սկևռացին հրաժարվում է. «Եւ Հայրապետն տայր մմա ծիրս առատս եւ
մա ոչ առ: Թայմծամ զգետսոս, զոր արծան էր առնուլն, ետ մմա եւ ետ յոյով հարկ առնելոյն եւ աղաչա-
մաւք հրամայէր առաջի իր զգեմուլ եւ սուրբս հակառակէր: Եւ երկարեալ Հայրապետն զաղաչանսն
զգեցոյց մմա, եւ մա այնմ ատուր միայն զգեցաւ եւ ի մես արմ ետ զգետնն որոց եւ պատահեաց եւ ինքն
զխաղաղական կեանս ողջունէր եւ անպաճոյճ եւ պատշաճ զգեստսք զմարմին ծածկէր, որպէս եւ
կրանաւորաց վայել էր» (էջ 206ա):

³⁴ Այս երկու մեկնությունները Գ. Լամբրոնացին հորինել է 1292-ից առաջ, քանի որ այս թվականին
արդեն կատարվել են ընդօրինակումներ. Ալիշան, Նշվ. աշխ., էջ 103: Պայյան, Ցուցակ Կեսարիո, էջ
56-57:

բանք յաստուածաբան անտարանիչն Յովհաննէս» գործերը:

Մատենադարանյան չորս ձեռագրերից երկուսը (№№ 978, 9422) նույնպես կապված են Հեթում թագավորի անվան հետ և հայտնի են «Հեթում թագավորի Ծաշոցը»³⁵ և «Հեթումի զանձարանի Ավետարան» անուններով: Իսկ ՄՄ № 197 Ավետարանի պատվիրատուն և մի մասի գրիչը Հովհաննէս եպիսկոպոս արքաներայրն է:

Լ. Ագարյանը ՄՄ № 9422 ձեռագիրը քննելիս նկատում է. «Այս պատկերների բնական ձևերը վկայում են, որ նկարիչը աշխատում է վերարտադրել այն, ինչ տեսնում է բնության մեջ: Հավանաբար մեծ տեսարանների մասկանատես է եղել կիլիկյան իշխանների և թագավորների պալատներում»³⁶:

Այս նկատառումը ևս ապացուցում է Գ. Սկևոացու արքունիքի հետ համագործակցությունը:

Այն, որ Գ. Սկևոացին հանձնարել վրձին ունեցող անձնավորություն է եղել, հաստատում են և՛ «գեղազարդ շքով» նկարված վերոհիշյալ կիլիկյան չորս ձեռագրերը, և՛ նրանց «տեսնողներն» ու «վայելողները»:

Աշխատելով թագավորի և եղբոր համար, հիմք կա եզրակացնելու, որ Գ. Սկևոացին եղել է ճանաչված արքունի նկարիչ:

Սակայն ինչո՞ւ այս հուշարձանները անստորագիր են: Հավանական է, որ Գ. Սկևոացին, որը ժամանակին ճանաչվել է որպես հայտնի գրիչ և նկարիչ, որի նկարչական արվեստը «զոր տեսողացն է վայելողացն յայտնի է», և կատարել է ոչ պակաս հայտնի պատվերներ, որոնք, հավանաբար, պատվիրվել են մեծ հանդիսությունների առիթով, կարիք չի ունեցել կամ պարզապես սովորություն չի ունեցել իր անունը թողնելու³⁷:

Այսպիսով, Գ. Սկևոացին, որն իր ժամանակակիցների և աշակերտների կողմից մեծարվել է որպես «գրչաց մեծագունի», «երջանիկ եւ լուսաբան ըրբունապետ», «սրբազան եւ հոգեղից հոնտոր», «սուրբ եւ երանելի վարդապետ», «մեծիմաստ», «գերիմաս վարդապետ եւ քաջ ըրբունոյն», «լուսատրիչ», «արդիւնական եւ աշխատասեր վարդապետ», «եռամեծար», «տիեզերահոյակ», եղել է 13-րդ դարի 2-րդ կեսի հայ գրքի գեղարվեստական ձևավորման հայտնի վարպետներից մեկը:

³⁵ ՄՄ № 979 ձեռագիրը Սկևոացու անվան հետ է կապվում որպես խմբագիր և պատմական հիշատակարանի հեղինակ: Ա. Մաթևոսյան, ԺԳ դարի հայկական ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 582:

³⁶ Լ. Ագարյան, Նշվ. աշխ., էջ 145:

³⁷ Բացառություն են «Տոմարատնայն» (1267 թ.) և «Տոմարոյց» (1300 թ.) ժողովածուները: